

ЖІНОЧІ СИМВОЛИ В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ (МІФОЛОГІЧНА ШКОЛА О. ПОТЕБНІ)

**О.А. Луценко, кандидат філософських наук, доцент,
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка**

Розглядаються деякі символи української народної пісенної творчості, зокрема вода, дерево, сонце, місяць, верба тощо. Це дає змогу дослідити типову українську символіку, зокрема ту, яка пов'язана з образом жіночого, що водночас сприяє виявленню особливостей українського символічного універсуму.

Український термін “традиційний світогляд” співвідноситься з такими термінами зарубіжної етнології і антропології, як “картина світу”, “образ світу”. Спеціалісти вкладають у цей термін бачення світобудови, притаманне тому чи іншому народові, а також уявлення народу про себе в цьому світі [10]. “Символ – ключ до природи людини,” – вважав відомий теоретик символізму Е. Касієр [5, с. 29-30]. За його теорією, людське існування можна розглядати як існування, що відбувається в символічних формах. Отже, пізнання світу в давнину – це пізнання його за допомогою символічних образів, оскільки всі форми людського пізнання та діяльності мають символічний характер.

Вивчення поетичної народної творчості дозволяє відтворити архітектонічну будову світу, побачити особливий ряд символів, притаманний вітчизняній міфологічній традиції.

Спільність символіки, яку ми спостерігаємо в усній поетичній творчості багатьох народів і в різних міфологічних системах, визначалася об'єктивними особливостями буття. На думку спеціалістів, українська система символічного відображення світу належить до найдавніших і найбагатших систем традиційної культури на планеті [2, 4]. Не можна обминути з цього погляду наукові спостереження О. Потебні в його дослідженнях українського фольклору. Праці О. Потебні “Про деякі символи в слов'янській народній поезії” та “Пояснення українських і споріднених народних пісень” дають змогу дослідити типову українську символіку, зокрема ту, яка пов'язана з образом жіночого, що водночас сприяє виявленню особливостей символічного універсуму. Ці символи формують уявлення про особливі якості жіночої української природи, становлячи перелік асоційованих одне з одним понять.

Звертаючись до аналізованого символу, можемо припустити: якщо функції жіночого начала і деяких інших символів (вода, дерево і т. ін.) збігаються і розкривають їх належність єдиній сутності, обидва об'єкти, хоч би вони і були різними в екзистенційному плані, стають єдиними в символічному плані, і, таким чином, взаємодоповнюючими. Вони є *connotio* (“поєднанням”) того, що раніше було *distinctio* (“роз'єднанням”). Тому символічна техніка є не що інше, як поступове упорядкування таких ототожнень. У результаті народжується єдиний образ української жінки.

Жінка співвідноситься із земним, природним життям, пов'язаним із животворними початками – водою, деревом, землею. Символи води і дерева вважаються основними серед тих, що уособлюють жіночий принцип. Так, про материнське значення води як про найбільш ясне та символічне тлумачення говорить К. Юнг [13, с. 222].

Дослідження О. Потебні підтверджують це. Вчений звертає увагу на певний асоціативний ряд в українській пісенній творчості: вода – врода (краса); вода чиста – дівка мила; вода нечиста – дівчина невірна; каламутна вода – дівчина нехороша [8, с. 501]. О. Потебня робить висновок, що вода – дівчина, жінка. Хотіти пити – жадати кохання [9, с. 12]. Пити, поїти – вдовольняти спрагу кохання. Давати пити іншому – зраджувати чоловікові [8, с. 497-500].

Символ *дерева* пов'язується з первісною анімістичною теорією природи. Особливо ясно цей зв'язок видно на тій стадії людської думки, коли на дерево дивляться як на свідоме особисте ество і в якості цій воздають йому поклоніння і дари [11, с. 372].

В українській народній творчості ототожнення жінки з деревом також дуже поширене. Найстійкішу асоціацію спостерігаємо з калиною і вербою. Вербка – тиха, скромна, беззахисна – втілення материнської турботи, ласки, мрії, вона часто викликає задуму, смуток, уособлює жіночу долю, нещасливе кохання. Але найбільше шанували в Україні калину. Це символ дівочої краси, кохання, а також мужності, героїчної боротьби з ворогами, символ вічної пам'яті [7, с. 36-38].

Характеристика символу, що її дає О. Потебня (“ясна, красна, жарка, червона”), дозволяє вченому віднести це слово до понять вогню. О. Потебня вважає, що це доводить факт походження від слів “калити”, “розкаляти”. Калина красна – дівчина молода. Калина красна – дівчина прекрасна: “Ой ясна, красна у лузі калина, а красній – ясній Маруся у матки” [9, с. 46-47].

Калина є також символом дівочого кохання. З плином часу символічне значення калини затемнилося, і вона від дівчини і дівочого кохання перейшла до значення жінки взагалі і будь-якого кохання.

До типових жіночих символів належать також символи *лебедя, гори, криниці*. Біле – символ краси, і через це, вважає О. Потебня, лебідь – символ жінки, і, переважно, дівчини. “Терять девью красоту” – відставати від білих лебедів (дівчат) і приставати до сірих гусей, тобто заміжніх жінок. Таке ж значення білого кольору виходить із того, що він – символ кохання: мити біло означає кохати [9, с. 43].

Гора – теж жінка: “Ой ти горо кремінная, чом ти не лупаєшся? Скажи, скажи, серце дівко, правду, з ким ти кохашся? Ой щоб же я за гора була, щоб я лупалася? Ой хіба б же я розуму не мала, щоб я призналася” [9, с. 52; 9, с. 154]. Гори протистоять рівнині як символу неволі, горя. Наречена протистоїть гористому місцю, де вона зросла, своїй дівочій неволі.

Слово “криниця”, на думку О. Потебні, поряд з чеським “studne” слугує символом дівчини (через зв'язок холоду і молодості). З ним поєднуються в українських піснях поняття некопаного та необрубленого джерела. Українське “криниця”, “кирниця” має відношення до слів, що означають “сосуд”. Копати криницю – любити, сватати дівчину. “В огороді криниченька некопаная, а ще ж моя дівчинонька несватаная. В огороді криниченька викопаная: а вже ж моя дівчинонька висватаная” [9, с. 71-72]. Вода в криниці порівнюється із дівоцтвом, зменшення води – втрата дівоцтва.

Серед поширених жіночих символів – світлиця, на що також звертає увагу О. Потебня: “Чого світлонька та новесенька, чого стоїш темнесенька? Чого Маруся молодесенька, чого сидиш смутнесенька?” [9, с. 59].

Згідно з О. Потебнею, асоційовані з жінкою поняття – дорога і тканина. Вчений наводить вислів: “Лягла Гася”, тобто Ганна. Звідси – ходити дорогою, як і розривати тканину, означає любити жінку [9, с. 149].

Гнучкість треба вважати причиною зближення ниті, тканини і жінки, дівчини. Тому стає зрозумілим, вважає О. Потебня, чому відьми підкочують під ноги перехожих саме клубком ниток. Як взагалі думка переходить від краси до любові, так і звання – символ любові [9, с. 116-117].

Причина, згідно з якою стеблина, гілка, дерево стають символами дівочості, – їхня гнучкість і тонкість, що приймаються в розумінні краси. В українських піснях тополя, на яку обернена невістка злою свекрухою, – “Тонка та висока, та листом широка; без вітроньку має, качається, без сонечка сяє” [9, с. 115].

У слов'янській пісенній творчості стикаємось і з нетиповими ситуаціями, що заслуговують на увагу. Так, коло вважають давнім символом Великої Богині, а в слов'янському фольклорі обручка – подарунок нареченого, є образом його самого. Інші свідчення, зазначає О. Потебня, говорять про язичницький домішок до почестей Богородиці, вказують на відношення цього до Різдва та на змішування Богородиці із Роженицею [8, с. 162].

Жіноча символіка дозволяє виявити особливості, притаманні саме слов'янській міфології та фольклору. Серед них – переважне поклоніння стихіям, взагалі явищам природи. І хоч співвіднесення жінки з природою досить традиційне, на цьому тлі міфологічна картина не повторює загальноєвропейську традицію. За приклад слугує той факт, що жіноче начало в українській поетичній творчості ототожнюється з вогнем і світлом.

Ряд авторів зазначає, що в піснях і мовленні російського і українського народів сонцю частіше приписується жіноча природа на противагу місяцю, якому переважно приписується чоловіча [12, с. 205].

Підтвердження цьому бачимо в піснях, наведених О. Потебнею:

Мне матушка красно солнышко,

А батюшка светел месяц.

Братцы у меня часты звездушки,

А сестрицы белы зорюшки [8, с. 402].

Сонце-мати складає скриню з приданим доньці. Виникає припущення, що дочка сонця може бути не тільки чимось, що відрізняється від Сонця (скажімо, зорею ранковою чи вечірньою зіркою), але й сонцем наступного дня [8, с. 416-417].

У другому прикладі, який розглядає О. Потебня, сонце-мати виряджає свою дочку і віддає її заміж. “Saules meita”, сонцева дівка, дочка, зазначає вчений, є в усякому разі уявленням світового явища, пов'язаного із сонцем.

О. Потебня вважає вірогідним, що в основі образу дівчини, яка тоне і з якої виростає липа, або явір, лежить сонячний міф [8, с. 62; 8, с. 118].

Як правило, зоря (зірка) – дівчина, а проте, зазначає О. Потебня, вона часто буває символом чоловіка: “Що зірочка у хмарочці як бродить, так бродить; Що Василько до Галочки як ходить, так ходить”. “Світиться, світиться зірочка в небі, дивиться, дивиться козак у двері”. Навпаки, місяць – чоловік, князь. В українському мовленні він зветься Володимиром: “Місяцю Володимире, і ти – в небі, дуб – у полі, камінь – у морі” [9, с. 36-37]. Місяць почасти буває і символом жінки. Саме так, як образ сонця переплітається з образом місяця [4, с. 76]. О. Потебня визначає це як змішування статі, наводячи зразки пісень, де одна й та ж особа порівнюється водночас з сонцем і місяцем, або місяцем і зіркою [9, с. 36-37].

У праці “Пояснення українських і споріднених народних пісень” О. Потебня зазначає: “Місяць уявляється сивим волон та лисим чоловіком. Мороз – також сивим волон та сивим лисим дідом”. Можливо, зв'язок з цим має поширене повір'я, що в сильні морози треба нарахувати 12 лисих (за кількістю місяців) і тоді, “на дванадцятому пересядеться мороз” [8, с. 183].

В українських колядках (піснях) господар порівнюється з місяцем, а його дружина із сонцем:

Ясен місяць – пан господар,

Красне сонце – жона його.

Володимир зветься ласкавим і красним сонечком: обидві назви рівнозначні, тому що сонце в мовленні Ярославни названо світлим і пресвітлим у розумінні прихильного, приятного.

Значимо, що у традиційній європейській культурі співвіднесення жіночого начала з місяцем та ніччю пов'язано з принципом пасивності. Згідно з космічним порядком, місяць розглядається як двійник сонця, але в зменшеній формі. Звідси – його пасивний характер, тому що він отримує своє світло від сонця.

Ототожнення жінки з сонцем в українській народній пісенній творчості привертає увагу з погляду відсутності традиційних рис в уособленні жіночого начала. Приклади цього численні. Вони підтверджуються й певними ознаками обрядовості, що склались у давнину.

Я. Боровський зазначає, що з культом світла пов'язані численні підвіски у вигляді кружала, так звані лужниці. Час їх найбільшого поширення на Русі X – поч. XI ст. Це були амулети-обереги, які захищали дівчат від злих чар і нечистої сили. Були також поширені підвіски у вигляді невеликого хрестика. Як відомо, хрестик у язичницьких слов'ян уважався символом небесного вогню, сонячного божества, а тому таким виробам приписувались особливі священні властивості [1, с. 372].

Отже, пісенна символіка є відображенням звичаєвих норм мислення, що склалися в давнину. Можливо, відтворюється система взаємин чоловіка й жінки. На стосунки відносної рівноправності звертає увагу і О. Потебня.

Дерево хилиться на яр, до іншого дерева, тобто дівчина до парубка, до рівні. Цей випадок, вважає О. Потебня, належить до родинних уявлень схильності (в переносному значенні любові, а звідси – відповідності, рівності), схилянням до яру, до долини.

Асоціація жінки з сонцем і світлом породжує нові асоціативні ряди в українській поезії. О. Потебня вбачає спорідненість символів води та світла. “Краса та дівоцтво – світло, звідси вода – символ дівчини [9, с. 90].

Таким чином, при аналізі жіночої символіки визначаються певні ознаки “жіночого” в слов'янському світосприйнятті.

Уявлення про жіноче начало можемо будувати, спираючись на уявлення про деякі інші символи. Такий аналіз можливий, якщо визнати, що існують “вертикальні мости” між об'єктами, які перебувають в єдиному космічному ритмі. Про можливість порівняння за аналогією, тобто порівняння об'єктів за однією і тією ж координатою або “загальним ритмом”, як про можливу символізацію говорять К. Юнг, К. Керлот та ін.

Вчення О. Потебні щодо символіки та можливостей символічного пізнання світу не суперечать цій тезі. Відповідно до зміни застарілих звуків та форм новими власний зміст слова підтримується в народній пам'яті зіставленням цього слова з іншим, що має подібне з ним головне значення. Звідси – постійні епітети та інші тавтологічні вислови, наприклад, біле світло, ясний-красний, косу чесати, думати-гадати. Та ж потреба – відновлювати забуте власне значення слів була однією з причин утворення символів. Близькість головних ознак, засвідчених в постійних тотожних зворотах, була і між назвами символів та означуваного предмета. Калина стала символом дівчини тому ж, чому дівчина названа красною: за єдністю головного уявлення вогню – світла в словах: “девица, красний, калина” [9, с. 2].

Жіноча символіка, що склалась у давнину, ототожнення жінки з різними речами та поняттями дає багато в розумінні українського традиційного світогляду. Розгляд фольклорних символів, що ототожнюються з жінкою, сприяє розумінню символізму жіночих образів, встановленню їх характерних рис.

Список літератури

1. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992.
2. Дмитренко М.К. У світі символів // М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко та ін. Українські символи. – К., 1994. – С. 3-4.
3. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
4. Іваннікова Л. Сонце // М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко та ін. Українські символи. – К., 1989. – С. 105-109.
5. Кассирер Є. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 3-31.
6. Лозко Г. Символізм рослин і тварин. Дерева та кущі. // М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко та ін. Українські символи. – К., 1989. – С. 115-125.
7. Назарова С.М. Без верби та калини нема України // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 36-38.
8. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки. – Варшава: Тип. М. Зишкевича, 1987. – Т. 2.

9. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков: В Университетской типографии, 1860.
10. Redfield R. The Little Community: viewpoints for the Study Of a Human Whole – Uppsala an Stockholm, 1955.
11. Тайлор Э. Первобытная культура. – М., 1989.
12. Фаминцын А.С. Божества древних славян. – Спб., 1995.
13. Юнг К. Либидо, его метаморфозы и символы. – Спб., 1994.

Summary

The author of clause considers some symbols Ukrainian national of song creativity, for example: water, tree, sun, moon, willow etc. It enables to investigate typical Ukrainian female symbolics reflecting features Ukrainian symbolical of universum.